
ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՖՐԱՆՍԵՐԵՆ ՆՈՐ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԱՌԱՋԱԲԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱՀՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ *

ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Ժան-Պիեռ Մահեն, Մովսես Խորենացի, “Հայոց պատմություն”, Ռ. Թոմսոն, Օգ. Կարիեր, Ֆ. Կոնիբեր, V դար, Գ. Սարգսյան, զրադաշտություն, պատմիչ:

*Խիստ շնորհակալ գործ է կատարել Ժան-Պիեռ Մահեն իր կնոջ՝ նույնպես ե-
ռանդուն հայագետ Աննի Մահեի հետ՝ ֆրանսիացիներին ու ֆրանսախոս երկրնե-
րի գիտնականներին մատուցելով հայ պատմահոր՝ Մովսես Խորենացու “Հայոց
պատմության” նոր և ընտիր թարգմանությունը՝ կցված ընդարձակ (91 էջ) առա-
ջաբանով ու հարուստ ծանոթագրություններով:*

*Մովսես Խորենացու “Հայոց պատմությունն” առաջին անգամ ֆրանսերեն ամ-
բողջական թարգմանել է հայ միջնադարյան մատենագրության ու պատմության
լավագույն հետազոտողներից մեկը՝ Վիկտոր Լանգլուան (1829–1869): Այն լույս է
տեսել հայագետի մահից հետո՝ 1869-ին Փարիզում¹:*

*Շ.-Պ. Մահեն իր ընդարձակ առաջաբանի վերջում գետեղել է “Notice sur la
traduction et les notes” (“Տեղեկություն թարգմանության և ծանոթագրություններ”)
հատվածը, որում հայտնում է, թե իր թարգմանությունը հիմքում ունի 1913 թ.
Թիֆլիսում տպագրված Խորենացու երկի քննական բնագիրը, որը նմանահա-
նությամբ վերահրատարակվել է 1991 թ. Երևանում²: Բնականաբար, ֆրանսերեն
նոր թարգմանության մեջ հաշվի են առնված Ա. Սարգսյանի ձեռագրական նոր
նկատումները: Շ.-Պ. Մահեն միաժամանակ հաշվի է առել Ստ. Մալխասյանի աշ-*

* Ընդունվել է տպագրության 01. II. 2019 թ.: Գրախոսվել է 10. VI. 2019 թ.:

¹ Sté Moïse de Khorène. Histoire de l'Arménie, Nouvelle traduction de l'arménien classique par Annie et Jean-Pierre Mahé (d'après Victor Langlois) avec une introduction et des notes, Gallimard. Paris, 1993.

² Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie par Victor Langlois. t. II, Première période, Historiens Arméniens du cinquième siècle. Paris, 1869.

³ Մովսես Խորենացի. Պատմութիւն Հայոց, Քննական բնագիրը և ներածությունը Ս. Արեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Նմանահանություն, Լրացումները Ա. Բ. Սարգսյանի, Երևան, 1991:

խարհաբար թարգմանությունը⁴, որի հիման վրա Մ. Մինասյանը ժնկում 1991-ին տպագրել է “շատ պատշաճ դիտողություններ” (“de remarques très pertinentes”) և Ռոբերտ Թոմսոնի Մ. Խորենացու պատմության անգլերեն թարգմանությունը⁵:

Բոլորովին հասկանալի չէ, թե ինչու հայերեն և այլ լեզուներով Մ. Խորենացու պատմությունը “Հայաստանի պատմություն” խորագիրն ունի, իսկ Թոմսոնի մոտ “Հայերի պատմությունը”, Լը Վայան դը Ֆլորիվալն այն կոչել է “Histoire d’Armenie”, առաջնակարգ հայագետ Մկրտիչ Էմինը՝ “История Армении”, Ժ.-Պ. Մահեն “Histoire de l’Arménie” և այլն⁶:

Վ. Լանգլուայի թարգմանության առաջաբանում վերջինս հայ պատմահորը ներկայացնում է հայկական ավանդական տեսակետից: Խորենացին Մահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտն էր, որը պարապել էր Ասորիքի նշանավոր կենտրոն Եդեսիայի դիվանում, եղել Անտիոքում, ուսանել Ալեքսանդրիայում, այցելել էր Բրյուզանդիոն, Աթենք ու Հռոմ⁷: Մովսես Խորենացին և նրա հետ արտասահման մեկնած աշակերտները լքվել էին իրենց հայրենակիցների անհոգությունից: Մովսեսն էլ իր կյանքի տասը տարիներն անց էր կացրել միայնության ու աղքատության մեջ: Նրան այդ վիճակից հանել է Գյուտ կաթողիկոսը, որը դարձել էր հայոց կաթողիկոս և իր ուսանող ընկերներին հավաքել շուրջը⁸: Լանգլուան նշում է, թե Եզնիկ Կողբացու մահից հետո Խորենացին նշանակվել է Բագրևանդի և Արշարունիքի եպիսկոպոս: Ըստ Լանգլուայի՝ Խորենացին իր գլխավոր գործը գրել է Մահակ Բագրատունու խնդրանքով՝ օգտվելով հունական, ասորական, քաղդեական, ազգային և աստվածաշնչային աղբյուրներից: Նա լայն բազմագիտական շնորհիվ և քերթողի տաղանդով արտոնություն է ստացել կոչվելու իր ազգի պատմահայրը⁹: Լանգլուան նշում է, որ արտագրողները ձևափոխել են Խո-

⁴ Մովսես Խորենացի. Հայոց պատմություն, Աշխարհաբար թարգմանությունը և մեկնաբանությունները Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1981:

⁵ Moses Khorenats'i. History of the Armenians, Translations and Commentary on the Literary Sources by Robert W. Thomson, revised edition, Caravan Books. Ann Arbor, 2006.

⁶ Մովսես Խորենացու երկերի մատենագիտության մեջ Պետրոս Հովհաննիսյանը ներկայացրել է պատմահոր գլուխգործոցի բոլոր այլալեզու տվյալները (տե՛ս Պ. Հովհաննիսյան. Մովսես Խորենացի Մատենագիտություն, Երևան, 2013, էջ 26–42):

⁷ Collection des historiens ..., p. 47.

⁸ Նույն տեղում: Մ. Գյուտ Ա Արահեզացի: Մովորել է Մահակ-Մեսրոպյան դպրոցում, ուսումը կատարելագործել է Հունաստանում: Հայոց կաթողիկոս է եղել 461–478 թթ.: Մասնակցել է 449-ի Արտաշատի ժողովին: Հովանավորել է պարսկական արքայից վերադարձած նախարարներին և մյուս հայրենասեր ուժերին (տե՛ս Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներ, Խմբագրությամբ՝ Պետրոս Հովհաննիսյանի, Երևան, 2001, էջ 32):

⁹ Collection des historiens ..., p. 48 (“Moïse doit le privilège d’être classé à la tête des historiens de sa nation”).

րենացու պատմությունը՝ հավելելով հատվածներ, որոնք չեն եղել նախնական բնագրում¹⁰: Այստեղ տեղին է հիշատակել ռուս հին գրականության գերագանց մասնագետ Դմիտրի Լիխաչովի մի կարևոր նկատումը հին պատմական ձեռագրերի վերաբերյալ. «Առավել մեծ աստիճանի վերամշակման է ենթարկվել աշխարհիկ գրականությունը՝ առաջին հերթին պատմագրությունը»¹¹:

Լանգլուան իրավացիորեն նշում է, թե Խորենացին առաջին պատմիչն է, որ մանրամասնում է իր ազգի ծագումը: Հետագա բոլոր հայ պատմիչները հետևում են նրա գրած հայ ազգի ծագումնաբանությանը: Այնուհետև հայագետը բարեխղճորեն թվարկում է այլ լեզուներով այն բոլոր թարգմանությունները, որոնք կատարվել են իրենից առաջ՝ սկսելով շվեդ Հենրի Բրեններից¹²: Թարգմանությունների մեջ հիշատակվում են երկու իտալերեն թարգմանությունները և Հ. Հովհաննիսյանի ու Մ. Էմինի ռուսերեն թարգմանությունները¹³:

Շ.-Պ. Մահեի առաջաբանն ունի բազմաթիվ հետաքրքիր բաժիններ: Առաջին հատվածից են հետևյալները՝ «Մովսես Խորենացին ինքն իր մասին», «Միջնադարյան վկայություններ հեղինակի և նրա գործի մասին», «Մովսեսի մասին բացահայտումներն Արևմուտքում», «Աղբյուրների քննադատություն և բանավեճեր «Հայոց պատմության» ստեղծման ժամանակի վերաբերյալ», «Ազգագրություն և բանահյուսություն», «Հնագիտական հաստատումներ», ««Հայոց պատմության» շարադրման կառուցվածքը»¹⁴:

Այս խորագրերից առաջ ասվում է, թե Մովսես Խորենացին, այսինքն՝ Մովսես Խորենը կամ Խորեանը, անունն է մի քերթողի, որի «Հայոց պատմությունը» սկսած հայերի ծագումից, սկզբնավորվում է, ըստ նրա, բաբելոնյան աշտարակաշինությունից առաջ և հասնում է մինչև 439 թ.՝ հայոց այբուբենի ստեղծող և Աստվածաշնչի թարգմանիչ սուրբ վանական Մեսրոպ Մաշտոցի մահը¹⁵:

Շ.-Պ. Մահեի առաջաբանի երկրորդ մասը բաժանված է հետևյալ խորագրերի՝ «Պատմություն և առասպել. Մովսեսը Հունաստանի և Իրանի միջև», «Պաճուճանք և հանդես»: Այս հատվածն ունի իր հերթին չորս ենթաբաժիններ. ա) «Պատմիչի և նրա մեկենասի երկխոսությունը», բ) «Մովսեսը պալատական մատենագիր», գ) «Հազվագյուտ գրքերի որոնումը», դ) «Մատենագիտական կեղծիք, թե՞ պատմական կեղծիք»:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 49:

¹¹ Д. С. Лихачев при участии А. А. Алексеева и А. Г. Боброва. Текстология на материале русской литературы X–XVII веков. СПб., 2001, с. 395.

¹² Collection des historiens ..., p. 51.

¹³ Նույն տեղում, էջ 52:

¹⁴ Moïse de Khorène. Histoire de l'Arménie, pp. 9–24.

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 9:

Սույն առաջաբանի III հատվածը կոչվում է՝ «Հայոց պատմությունը» բորգեզյան պարադոկսի¹⁶ ձևով՝ Այս բաժնի ենթահարցերն են՝ ա) «Հնարանքի երեք շրջանակներ և պատմելու երեք աստիճաններ», բ) «Իրական գրքեր, թե պատրանկար պաճույճ», գ) «Մի պատմություն խոսող ուրիշ գրքերի կամ տարաշխարհի մասին»:

Հռոմեական թվակարգով III բաժինը կոչվում է՝ «Մովսես Խորենացին և պատմությունը»: Այս հատվածի մասերն են՝ «Հայոց պատմության» բանավոր և գրավոր աղբյուրները», «Ստեղծագործության պատմական արժեքը»: Նույն խորագրի ներքո կան հետևյալ հատվածները՝ «Ընկերական և հիմնական օրենքների տեղեկությունների հանգամանքը», «Մովսեսը և Հայաստանի լեզվական անցյալը», «Համընդհանուր հիշողությունը և պատմական ոճավորումը»:

Ծավալուն հատվածից հետո դրվում է հետևյալ խորագիրը՝ «Հայոց պատմության» քաղաքական նպատակները՝: Խորագրի տակ Շ.-Պ. Մահեն գրում է. «Ճշտենք այժմ այն նպատակները, որ կարող էր ունենալ Մովսեսը՝ գրելով իր պատմությունը»¹⁷: Այս հատվածում կան հետևյալ ուշագրավ վերնագրերը՝ «Փառավոր անցյալը և թշվառ ներկան», «Գովեստ Բագրատունիների թագավորական միապետության և գահասիրության», «Ժամանակագրության բազմադիմությունը»: Առաջաբանն ավարտվում է համառոտ ամփոփումով¹⁸, վերջինս էլ՝ հետևյալ հավատով. «Կգա մի օր, երբ բոլոր գիտաճյուղերի առաջընթացը կբերի պրոբլեմի այնպիսի մի լուծում, որը կհամարվի վերջնական: Ենթադրենք, հասու կլինեն առաջ քաշելու բոլորովին տարբեր վարկած: Օրինակ, այնպիսին, որ V դ. հեղինակը հետո վերամշակվել է, ինչպես եղել է Ագաթանգեղոսի, Ղազար Փարպեցու և հաստատուն ձևով Կորյունի հետ, եթե հաշվի առնենք «համառոտ խմբագրությունը»:

Բավական է հետաքրքրությամբ և հիացմունքով, բայց նաև անհրաժեշտ մեծարանքով սպասելու այն հոյակապ գովեստին, ըստ որի Քերթոդահայրը տվել է իր ազգի ծագման պատմությունը¹⁹:

Թվում է, թե այդ ժամանակը եկել է: 2015 թ. մարտի 10-ին Nicholas Wade-ը «New York Times» թերթում տպագրել է «Հայերի ծննդյան ժամանակը՝ տրված V դարում» հաղորդումը, որը հաստատվել է հայերի և պատմական Հայաստանի ու նրան հարող բնակավայրերի տեղաբնակների արյան գենետիկ քննությամբ: Գիտական

¹⁶ Պարադոկս – օտարոտի միտք (տե՛ս Մ տ. Մ ա լ ի ա ս յ ա ն ց. Հայերեն բացատրական բառարան, հ. 4, Զ-Ֆ, Երևան, 2010, էջ 76), paradoxe – նորոթինակ՝ զարմանալի նորակերպ, նորալուր կարծիք, տարակերպություն (տե՛ս Բառարան ֆրանսերենէ հայ-աշխարհիկ, յօրինեց Մեսրոպ Նուպարեան, Կ. Պոլիս, 1892, էջ 728):

¹⁷ Moïse de Khorène. Histoire de l'Arménie, p. 86.

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 91:

¹⁹ Նույն տեղում:

արդյունքները վկայում են, որ Մովսես Խորենացին ճշտորեն նշել է հայերի՝ որպես ազգ ձևավորվելու ճշգրիտ թվականը, որն է՝ Ք. ծ. ա. 2492-ը (“Movses Khorenatsi, a historian in the fifth century, wrote that his native Armenia had been established in 2492 B.C., a date ususally regarded as legendary though he claimed to have traveled to Babylon and consulted ancient records. But either he made a lucky guess or he really did gain access to useful data, because a new genomic analysis suggests that his date is entirely plausible”):

Գերմանական բանասիրության մեջ XIX դարում խիստ տարածված էր գիտական խնդիրներում կասկածել ամեն ինչում: Անշուշտ, հետևելով դրան, Գրիգոր Խալաթյանցն էլ, որը կրթվել էր Գերմանիայում, 1896-ին տպագրեց “Հայոց վեպը Մովսես Խորենացու “Հայոց պատմության” մեջ” խիստ վարկածաշատ գիրքը²⁰, որում հայ պատմահորը համարում է կեղծարար: Ի դեպ, հենց նույն 1896 թ. Ս. Պետերբուրգում լույս տեսնող Ֆ. Ա. Բրոկհաուզի և Ի. Ա. Էֆրոնի հեղինակավոր հանրագիտարանում Մովսես Խորենացին ներկայացված է որպես V դարի հեղինակ, որը սովորել է Ալեքսանդրիայում, եղել Անտիոքում, Հռոմում, Կոստանդնուպոլսում: Այդ հոդվածում կան նաև Ս. Խորենացուն քննադատող գիտնականների, այդ թվում նաև Գր. Խալաթյանցի անունները²¹:

Ճ.-Պ. Մահեն բարեխղճորեն թվարկում է այն հայ և օտարազգի գիտնականներին, որոնք տեղափոխել են Խորենացու անձը և, հետևաբար, նաև նրա գործն ավելի ուշ դարեր: Իհարկե, վկայակոչված գիտնականների մեջ մեծաքանակ հղումներ կան հատկապես Օգյուստ Կարիերից և ամենաշատը Ռոբերտ Թոմսոնից: Շատ քիչ անդրադարձ կա նշանավոր հայագետ ու մեծ հայասեր Ֆրեդերիկ Կոնիքերին, որը Մովսես Խորենացուն համարում է ոսկեդարի հեղինակ և հանդես է եկել Օգ. Կարիերի տեսակետի խիստ քննադատությամբ:

Օգ. Կարիերի Խորենացու քննադատությունը նույնպես չի ազդել “Larousse” հեղինակավոր հանրագիտարանի վրա, որի փոքրածավալ միհաստորյակի մեջ Մովսես Խորենացին ներկայացվում է որպես V դարի հայ մատենագիր՝ կոչված Հայաստանի Հերոդոտոս²²:

Մովսես Խորենացուն քննադատելը XIX դարի վերջին XX դարում ստացել էր համաեվրոպական բնույթ: Հավանաբար, հենց այդ պատճառով էլ Ֆ. Կոնիքերը

²⁰ Гр. Х а л а т я н ц, Армянский эпос в истории Армении Моисея Хоренского: опыт критики источников. В 2-х частях. М., 1896.

²¹ *Sté u* Энциклопедический словарь. т. XIX А. Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. СПб., 1896, с. 610–611.

²² *Sté u* Nouveau petit Larousse, illustré dictionnaire encyclopédique, publié sous la direction de Claude Augé. Paris, 1932, p. 1543 (“Moïse de Khoren, écrivain arménien du Ve siècle, surnommé l’Herodote de l’Arménie”).

Մյունխենում հրատարակում է “Մովսես Խորենացու ժամանակաշրջանը” հոդվածը²³։ Ֆ. Կոնիբերը ժխտում է Խալաթյանցի այն տեսակետը, թե Խորենացին օգտվել է Սեբեոսից՝ ավելի շուտ Մար Աբաս Կատինային վերագրվող հատվածներից։ Նրա կարծիքով՝ Մար Աբասի մասին Սեբեոսի հիշատակումը փաստ է, որ նա հետևել է Մովսես Խորենացուն²⁴։

1979-ին Սեբեոսի “Պատմության” քննական բնագրի մեջ Գևորգ Աբգարյանը Գ գլխի համար ունի այսպիսի խորագիր՝ ըստ Սեբեոսի. “Արդ՝ թե պիտոյ է քեզ, ո՛վ ընթերցասէր, երկրորդեցից ի պատմագրացն Մովսիսի Խորենացոյ եւ Ստեփանոսի Տարաւնացոյ, հաւաստի եւ ճշմարիտ մատենագրաց՝ զորդի ի հաւրէ ճանաչել”²⁵։

Կոնիբերն անհնար է համարում, որ ուշ դարերի հեղինակը՝ մի ինչ-որ հայ, ծաղկաքաղ աներ 760 թ. իր հայրենիքի պատմությունը մինչև 450 թվականը՝ գրելով մի ոճով, որը հատուկ է միայն V դարին²⁶։ Նա իր հոդվածն ավարտում է այն եզրահանգումով, թե պրոֆեսոր Կարիերի վարկածը գրական զարմանալիք էր և, այնուհանդերձ, ինքը նրա որոշ փաստերը համոզիչ է համարել և ուրախ է, որ կարողացել է ազատվել վարկածի լծից, որ թվում էր անխուսափելի և այդքան դժվարություններ էր պարունակում²⁷։

Ստուգապես հավաստի է, որ VII դ. նշանավոր թվարան, տիեզերագետ, տոմարագետ և մատենագիր Անանիա Շիրակացուց հասել է “Պատմություն Անանիայի Շիրակայնոյ համարողի” քերթվածը, որը սկսվում է Մովսես Խորենացու անունով. “Մովսէսի Խորենացոյ եւ Անդրեասի։ Աղամ նախաստեղծ. սա կեցեալ ամս երկերիւր եւ երեսուն՝ ծնանի զՄէթ”²⁸։

²³ F. Conybeare. The date of Moses of Khoren (*տե՛ս Byzantinische Zeitschrift*. Munich, 1901, № 3–4, pp. 389–504).

²⁴ Նույն տեղում, էջ 501 (“I cannot agree with him on the point, but that similar narrative equally attributed to Mar Aba is prefixt in the mss to the history of Sebeos, surely does not prove that Moses copied Sebeos. It rather confirms Moses’ veracity”):

²⁵ Սեբեոս. Պատմություն, Աշխատասիրությամբ Գ. Վ. Աբգարյանի, Երևան, 1979, էջ 55:

²⁶ F. Conybeare. Նշվ. աշխ., էջ 501:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 502–503: Կոնիբերն անդրադարձել է նաև Խորենացու օգտագործած աղբյուրների խնդրին [տե՛ս “Հանդէս ամսօրեայ” (Վիեննա), 1902, № 5, էջ 129–132, № 7, էջ 193–201, էջ 236–240]:

²⁸ Ա. Գ. Աբրահամյան. Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Ուսումնասիրություն, Երևան, 1944, էջ 357:

Իսկ ինչո՞ւ չմտածել, թե Անանիա Շիրակացին, հետևելով Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» և այն եզրափակող Ողբի կենսագրական տվյալներին, գրեց իր ինքնակենսագրությունը, որում մտքեր կան հիշեցնող պատմահոր Ողբը.

Անանիա Շիրակացի

«... Թեպետ և ոչ ոք եղև շնորհակալ և մեծարալո իմոյ աշխատութեան, քանզի և ոչ սիրալո իսկ է ազգ մեր իմաստից և գիտութեանց, այլ ծոյլք են և ձանձրացողք: Ջի իբրև եկի ես, բազում ընթացան առ իս յուսումն և սուղ ինչ խելամտեալ թողին զիս և գնացին, ոչ մնացեալք կատարման արուեստին, բաւական համարեալ վարուց կենցաղոյս զորչափիկն ասին և փոքր ինչ յինէն մեկուսացեալք՝ սկսան ուսուցանել, զոր ոչն գիտէին և քարոզել զանձինս վարդապետս, որումն ոչ էին հասու»²⁹:

Մովսես Խորենացի

«Աշակերտք հեղգք առ ուսումն և փոյթք առ ի վարդապետել, որք նախ քան գտեսութիւնն աստուածաբանք»³⁰:

V դ. մատենագիրներից Մովսես Խորենացուն հիշատակել է Ղազար Փարպեցին՝ իր հոչակավոր «Թղթում»: Թուղթը աշխարհաբար թարգմանել ու ծանոթագրել է Միքայել Նալբանդյանը: Հայկական աղբյուրներն ու ավանդությունը, որոնք առաջացել են նաև իր՝ Խորենացու վկայությունից, խոսում են պատմահոր հալածական որոշ տարիների մասին, երբ նա վերադարձավ արտասահմանից: Փարպեցին գրում է. «Երանելի Մովսես Փիլիսոփոսը (Խորենացին), որ արդարև, մինչդեռ մարմնով էր ապրում, գրեթե երկնքի զորքերին էր քաղաքակից. չէ որ այդ Հայոց արեղայքը այս տեղից այն տեղ հալածական արին նորան»³¹: Իր այս թարգմանությունը կցած «Թարգմանչի բացատրությունը» հաստատում Նալբանդյանը գրում է. «...մի՛ միայն մարդ կա, որ կարող է Փարպեցուց առնուլ նորա առաջնությունը, և այդ մարդը է անգուգական Մովսես Խորենացին»³²:

«Հանդէս ամսօրեայի» 1902 թ. 6-րդ համարում կա փոքրիկ մի նյութ, որի մեջ խոսվում է ուրախալի այն լուրի մասին, թե գտնված է Մար Աբասի արաբական թարգմանությունը, որով զբաղվում է պրոֆեսոր Ն. Մառը³³: Խոսքն այստեղ, ան-

²⁹ Նույն տեղում, էջ 335:

³⁰ Մ ո վ ս ե ս Խ ո ռ Է ն ա գ ի. Պատմություն Հայոց, էջ 364:

³¹ Մ. Ն ա լ Բ ա ն Դ յ ա ն. Երկերի լիակատար ժողովածու վեց հատորով, հ. 4, Երևան, 1983, էջ 322:

³² Նույն տեղում, էջ 335:

³³ Տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1902, № 6, էջ 191:

շուշտ, այն արաբական բնագրի մասին է, որը ֆրանսերեն թարգմանեց և տպագրեց Ֆրեդերիկ Մակլերը “Journal Asiatique” ամսագրում 1903-ին³⁴:

Նշանավոր հայագետ Նիկողայոս Մառը միշտ շեշտում է, թե գիտության համար կարևորը փաստն է և ոչ թե անձնական կամ ազգային շահը: Ակադեմիկոս Գրիգոր Ղափանցյանը “Ն. Մառի գիտական ժառանգությունը անմահ է” հոդվածում գրում է. “Բնարկե, Մառը չէր կարող բարձր չգնահատել մեր պատմիչներին և հատկապես նա զբաղվել է Խորենացիով, Ազաթանգեղոսով, Անանուն պատմիչով: Առաջինի մասին խոսելիս նա ասել է. “Հին հայ պատմիչները ինչ-որ սֆինքսներ են, իսկ նրանց մեջ Խորենացին՝ սֆինքս հսկա: Նա իր մեջ վառ կերպով արտացոլել է հայկական մտավոր կյանքի մի ամբողջ էպոխա, ուստի և դարձել է ազգային կուռք”: Մառը գտավ Պարիզի թանգարանի ձեռագրերում Խորենացու պատմության առաջին գրքի հիմնական աղբյուր՝ ասորի Մարաբասի ժամանակագրության մի քաղվածքը, որը հրատարակելով (1896) վերջ տվեց այն “անաչառ” քննադատներին (Կարիեր, Խալաթյանց...), որոնք Խորենացու գրքում ամեն ինչ տեսնում էին անձնական հնարանք կամ էլ եղծանք”³⁵:

Մինչ այդ՝ 1895-ին, Մառը փաստել է, թե Խորենացու խնդրում բոլորովին անտեսվում է, որ V դ. ոչ մի պատմիչ հայերի մոտ չի եղել ինքնուրույն և գրվել են ոչ միայն օրիգինալ գործեր: Այդ դարաշրջանի մատենագիրները ժողովրդական գործիչներ էին, քրիստոնեական գաղափարները հասկանալի հարազատ լեզվով, ազգային ոգով բացատրողներ: Դա մի բնագավառ էր, որում դեռ կային հեթանոսական տրամադրություններ: Վերջապես դրանք հեղինակներ էին, որոնք ընտրում էին իրենց անհրաժեշտ թեմաներ, և իզուր ենք նրանց փնտրում ուրիշ դարաշրջանում: Նա պնդում է, թե չի կարելի դարաշրջանի հատկություններն անտեսելով, որոնք հասուն էին V դարին (“տեղափոխել պատմիչին մի դարից ուրիշը”)³⁶:

Մովսես Խորենացու ժամանակի խնդրում երբեք չի կարելի մոռանալ մի կարևոր հանգամանք: Պատմահոր գլուխգործոցը հակազդադաշտական բովանդակություն ունի: Սա կարևոր փաստ է: Չէ որ հայտնի է, որ VII դ. այլևս Պարսկաստանը զրադաշտական կրոնի դավանող չէր, և Բագրատունիների գահակալության ժամանակ հայերի կրոնական ու քաղաքական պայքարն ուղղված էր մահմեդականության դեմ: Մի թե այնքան մեծ հայրենասեր մատենագիր, ինչպի-

³⁴ Տե՛ս “Journal Asiatique”, mai-juin, Paris, 1903, pp. 491–549.

³⁵ Գր. Ղափանցյան. Ն. Մառի գիտական ժառանգությունը անմահ է (տե՛ս Ն. Մառի անվան կաթինեոսի աշխատություններ, № 2, խմբագրությամբ Գր. Ղափանցյանի, Երևան, 1947, էջ 7):

³⁶ Н. Марр. О начальной истории Армении Анонима. К вопросу об источниках истории Моисея Хоренского. По поводу критических статей проф. А. Carrière’a (տե՛ս «Византийский временник», 1895, № 1, с. 306).

սին էր Մովսես Խորենացին, պետք է դիմեր ժամանակավրեպ կրոնի դեմ պայքարի, որը պարզապես հայերի պետականությանը չէր կարող սպառնալ:

Արդեն VIII դարում գրվել էր Ղևոնդի պատմությունը, որը նկարագրում է, թե որքան ծանր է եղել արաբական լուծը Հայաստանում: Բավական է հիշել, թե Ղևոնդը ինչպես է նկարագրում VIII դարի սկզբում հայ նախարարների ողջակիզումը Նախիջևանի և Խրամ ավանի եկեղեցիներում³⁷: Ղևոնդի երկի աշխարհաբար թարգմանիչ Ա. Տեր-Ղևոնդյանը ծանոթագրում է. “Նախճավանի և Խրամի բարբարոսական գործողությունների նկարագրությունը տալիս են ոչ միայն հայ, այլև բյուզանդացի, ասորի և արաբ պատմիչները”³⁸:

Նշանավոր ֆրանսիացի արվեստագետ C. de Harlez-ն, որը 1881-ին Փարիզում հրատարակել է զրադաշտական կրոնի սրբազան մատյանի Ավեստայի քննական բնագիրը, դիմում է V դ. պատմիչներ Մովսես Խորենացու ու Եղիշեի երկերում եղած փաստերին: Նա հիշեցնում է Խորենացու “Հայոց պատմության” այն հատվածը, որ պատմում է մար Զրադաշտի ու Շամիրամի բախումը³⁹:

Հայտնի է, որ մեր օրերում Ավեստայի բնագիրը հասել է խիստ թերի: Դա գիտեր դեռևս V դ. Եզնիկ Կողբացին և դրա համար էլ զրադաշտական կրոնի սրբազան մատյանը համարում էր “կցմցած ցնդաբանություն”⁴⁰:

Հառչեի հրատարակած Ավեստայի քննական բնագրում բացակայում են Եզնիկ Կողբացու “Եղծ աղանդոցում” ու Եղիշեի “Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին” երկում եղած Զրվանին ու նրա երկու որդիների՝ Որմիզդի և Արհմի ծնվելուն վերաբերող հատվածները: Այն վերականգնելու համար ֆրանսիացի արվեստագետը դիմում է Եղիշեի երկին⁴¹: Միհրներսես վզրուկ հրամանատարը Հայաստանի մեծերին նամակ է ուղարկում, որում բացատրում է զրադաշտական կրոնի աշխարհաստեղծման առասպելը. “Քանզի մինչ չև էին երկինք ու երկիր, Զրուան մեծն աստուած յաշտ առնէր զհազար ամ և ասէր. “Թերևս լիցի իմ որդի Որմիզդ անուն, արասցէ զերկին և զերկիր”: Եւ յոսցաւ երկուս յորովայնի. մի վասն յաշտ առնելոյ՝ և զմեւսն ևս ի թերևսն ասելոյ: Իբրև զիտաց, եթէ երկու են յորովայնի, “Որ վաղ եկեցէ, ասէ, նմա տաց զթագաւարութիւնս”: “... Եւ այսպէս բաժանին արա-

³⁷ Ղևոնդ. Պատմություն, Թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1982, էջ 38–39:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 147:

³⁹ Avesta Livre sacré du Zoroastrisme, traduit du text zend accompagné de notes explicatives et précédé d'une introduction à l'étude de l'Avesta et de la religion mazdeenne par C. de Harlez. Paris, 1881, p. XXIII.

⁴⁰ Եզնիկ Կողբացի. Եղծ աղանդոց, Թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ա. Ա. Արբահամյանի, Երևան, 1970, էջ 86:

⁴¹ Avesta, pp. XXXVI–XXXVII.

րաճքս, հրեշտակը Որմիզդի են, իսկ դևքն Արհմնոյն, և ամենայն բարիք, որ յերկնից և այսր լինին՝ Որմզդի են, և ամենայն վնասք, որ անտի և այսօր գործին՝ գայն Արհմն արար”⁴²:

Ավեստայի քննական բնագրի առաջաբանում հիշատակվում է այն պատմական փաստը, ըստ որի VII դարում Պարսկաստանն ընկավ արաբական լծի տակ, և պարսիկներն անմիջապես ընդունեցին իրենց նոր տերերի կրոնը. “Մազդեզական հավատն ամբողջովին վերացավ: Արաբները, որոնք զրադաշտականներին դիտարկում էին որպես կռապաշտներ, նրանց արհամարհում էին և հալածում: Մազդեզական գրքերը, որոնք ընկնում էին նրանց ձեռքը, պատառոտվում էին ու այրվում”⁴³: Պարսիկներին հեշտ էր անցնել մահմեդականությանը: Ջրադաշտականության և մահմեդականության մեջ կային մեծ ընդհանրություններ: Երկուսն էլ ռազմատենչ կրոններ էին. զրադաշտականը և մահմեդականը ընդունում էին այլակրոնների ստորադաս լինելը: Երկու կրոններում էլ թույլատրվում էին մերձամուսնությունները և բազմակնությունը:

Բնական հարց է առաջանում, թե IX դ. ինչո՞ւ պետք է Խորենացին պայքարեր չեղած և իր երկրին որևէ վտանգ չսպառնացող կրոնի դեմ ու հանդիմաներ սիրելի մեկենասի՝ զրադաշտական կրոնի առասպելներին անդրադառնալու խնդրանքը. “Բայց զի նչ արդեօք տարփանք քեզ և Բիւրասպայ Աժդահակայ փծուն և անձոռնի առասպելքն իցեն և կամ էր սակս զմեզ Պարսից անյարմար և անոճ բանից, մանաւանդ թէ առաւել վասն անբանութեան, առնես աշխատ...”⁴⁴:

Մովսես Խորենացին, որն այնքան չէր սիրում ավելորդաբանություններ, ինչո՞ւ IX դարում պետք է հակակրանք արտահայտեր պարսից առասպելների վերաբերյալ: VII դ. սկսած հայ պատմիչների պայքարը՝ հանուն ազգային անկախության և ազգային ինքնագիտակցության, ուղղված էր մահմեդականության դեմ:

Մովսես Խորենացու “Հայոց պատմությունը” ազգային ծրագիր է՝ գրված դարերի համար: Եվ պատմահայրը հեռու է ազգային սնապարծությունից, մի զգացմունք, որը նպաստում է ոչ թե ազգային առաջընթացին, այլ նրան տանում է դեպի փակուղի:

V դարում, երբ չկար հայոց պետականությունը, Խորենացու մտահոգությունն առավել քան հասկանալի է: Բագրատունիների հայ թագավորությունը Մեծ Հայքում եղել է 885–1045 թվականին⁴⁵, և եթե Խորենացին IX դ. պատմիչ է, այն էլ պալատական պատմիչ, ինչո՞ւ պետք է ողբար հայ պետականության կորուստն այն

⁴² Եղիշե. Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1989, էջ 48–50:

⁴³ Avesta, pp. XXXVI–XXXVII.

⁴⁴ Մովսես Խորենացի. Պատմութիւն Հայոց, էջ 89:

⁴⁵ Հանրագիտական բառարան, հ. 1, Երևան, 2016, էջ 266:

դեպքում, երբ Բագրատունիները վերելքի մեջ էին, և նրանց գերիշխանության տակ էին նաև հարևան Վրաստանն ու Ադվանքը⁴⁶:

1990 թ. լույս է տեսել Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ռուսերեն նոր թարգմանությունը, որն իրականացրել է ակադեմիկոս Գագիկ Մարգարյանը: Թարգմանությունը կցված է հանգամանալի գիտական առաջաբան⁴⁷, որը նախատեսված է գիտական առավել լայն շրջանակների համար: Պատմաբանն անդրադառնում է Մովսես Խորենացու կենսագրությանը և լիովին հավատ է ընծայում այն փաստին, թե Եփեսոսի ժողովից հետո Մահակ Պարթևը և Մեսրոպ Մաշտոցը հայ ուսանողների մի խումբ ուղարկել են Ալեքսանդրիա՝ ուսման մեջ կատարելագործվելու: Ճանապարհին ծանոթացել են Եդեսիայի հարուստ գրադարանին, իսկ տարիներ անց հայրենիք վերադառնալիս անբարենպաստ նավագնացության հետևանքով հայտնվել են Բտալիայում, որտեղից Հունաստանի և Փոքր Ասիայի վրայով 440 թ. հետո վերադարձել են Հայաստան⁴⁸:

Մարգարյանի կարծիքով Խորենացու ձեռքի տակ աղբյուրների ոչ բավարար քանակ ունենալը և այդ աղբյուրները ոչ ճշգրիտ ժամանակագրելը չեն նսեմացնում պատմահոր ծառայությունը, այլ դառնում են անկյունաքար ու անգնահատելի ժառանգություն հին հայկական քաղաքակրթության համար:

Պատմաբանը կազմել է Խորենացու և Անանունի ժամանակագրությունների աղյուսակը և մատնացույց արել, որ Խորենացու ու գիտական ժամանակագրության ընդհանուր թիվը նույնն է՝ 214 տարի⁴⁹: Վ դարում Մովսես Խորենացու ստեղծած ավանդույթը շարունակել են Մովսես Կաղանկատվացին, Ուխտանեսը, Հովհաննես Դրասխանակերտցին, Թովմա Արծրունին և մյուսները՝ մինչև XVII դ.:

Խորենացիագետն անդրադառնում է Օգ. Կարիերի, Գ. Գուլշմիտի, Գր. Խալաթյանցի տեսակետներին՝ չընդունելով դրանք: Նա ներկայացնում է մի մեծ ցուցակ այն գիտնականների, որոնք Խորենացուն տեսնում են V դ.: Դրանք են՝ Հ. Օրբելին, Ս. Երեմյանը, Բ. Առաքելյանը, Լ. Խաչիկյանը, Գ. Ջահուկյանը, Բ. Պիոտրովսկին, Կ. Տրեբերը, Բ. Դյակոնովը, Հ. Բարթիկյանը, Ա. Տեր-Ղևոնդյանը, Ս. Կրկյաշարյանը և ուրիշներ⁵⁰:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 267:

⁴⁷ *Տե՛ս* Мовсес Хоренаци. История Армении. Перевод с древнеармянского языка. Введение и примечания Гагика Саркисяна. Ереван, 1990, с. VII–L.

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ IX–X: 2018 թ. ու Մալթայի Գոգո կղզում տեսել եմ այն վայրը, ուր Տրոյայից հայրենի Բթակե կղզի վերադառնալիս ապրել է Հումերոսի «Իլիական» քերթվածի գլխավոր հերոսներից Ոդիսևսը: Այնպես որ, նույն ձևով Խորենացին կարող էր Հունաստանի փոխարեն ընկնել Բտալիա:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ XIII:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ XXV:

Խորենացուն քննադատողների կարծիքները հերքվում են նորագյուտ հնագիտական փաստերով: Խորենացին ասում է, թե Չարեհի որդի Արտաշեսը գյուղաբաժան քարեր է դրել արամեերեն արձանագրություններով: Պատմահոր այս փաստը հաստատվել է այդ քարերի մեկ տասնյակից ավելին հայտնաբերելով: Սարգսյանը հաստատապես բանավիճում է Ռ. Թոմսոնի ծայրահեղ քննադատական մոտեցման փաստերի առիթով: Նա Խորենացուն այդպես անողորմ ժխտելը համարում է գերքննադատական ժամանակավրեպություն⁵¹:

Պակաս կարևոր չէ, որ Խորենացուց իմանում ենք, որ մինչև մեր նոր “Մասնա ծոեր” (“Մասունցի Դավիթ”) էպոս ունենալը հայերն ստեղծել են իրենց հին էպոսը և շատ հարուստ գողթան երգիչների բանահյուսությունը⁵²:

Այս հանգամանքը հատուկ շեշտել է նաև Ֆ. Ֆեյդին, որը “Մասունցի Դավիթ” էպոսի թարգմանության առաջաբանում գրում է. “Հինգերորդ դարի հայ պատմիչների մեջ կա մեկը, որը գերազանց է. դա Մովսես Խորենացին է: Նա չբավարարվեց մի ժամանակագրություն գրելով. նա կամեցավ ստեղծել իր ազգի պատմությունը՝ վաղնջական ժամանակներից սկսած: Այս նպատակով դիմեց հույն, պարսիկ, ասորի, քաղդեացի այն պատմիչներին, որոնց գործերը կարողացավ գտնել, բաղդատեց նրանց հաղորդած տեղեկությունները Աստվածաշնչի հիմնակետերին, նա պեղեց ազգային դիվանները, դիմեց անգամ բանավոր ավանդություններին՝ նրանցում փնտրելով պատմական դեպքերի արձագանքները: Մա նրա համար առիթ դարձավ ոգեկոչելու ստույգ լեզենդներ, հիշատակելու տարբեր կրկնություններ վիպական քնարերգության, որոնցից կարճ հատվածներ գետեղեց իր գրքում: Աչքի անցկացնելով հեթանոսական ժամանակներին վերաբերող նրա գրքերը՝ այդ կտորներից կարելի է հաստատել հերոս Հայկից սերող թվարկվող և հիշատակվող արքաների կյանքի ընթացքը և նրանց գեղեցիկ ու նշանավոր գործերը: Միննույն ժամանակ պետք է նկատել, որ այս վեպերը բացառապես հերոսական սիրագործությունների պատմություններ չեն⁵³:

Մեկ ուրիշ հետազոտության մեջ Ֆեյդին գրում է. “Գուցե Մովսես Խորենացու վկայությանը համաձայն չեն այն բանասերները, ովքեր նրան չեն համարում ստույգ պատմիչ: Բացի այդ, կարևոր հարցերում նրա վկայությունները զլխավորապես համընկնում են այլ պատմիչների հաղորդածներին⁵⁴:

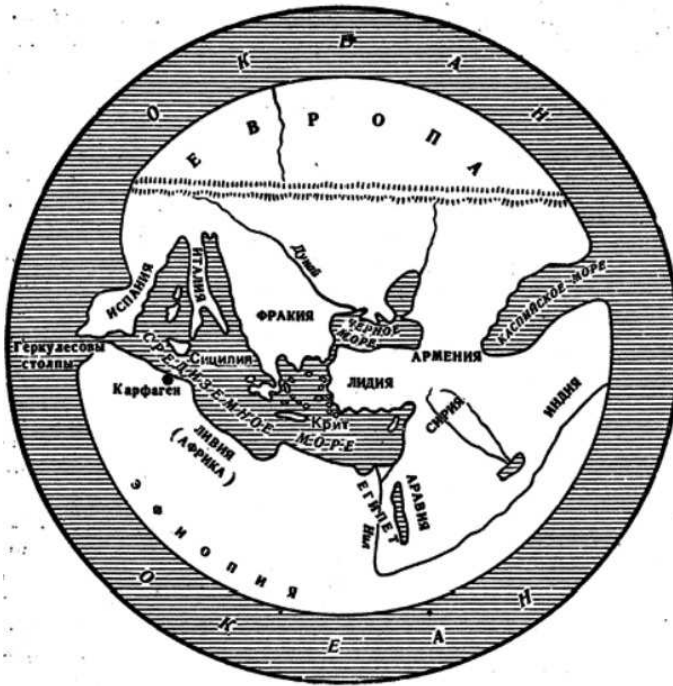
⁵¹ Նույն տեղում, էջ XXXIV–XXXV:

⁵² Նույն տեղում, էջ XLII:

⁵³ David de Sassoun, Épopée en vers, Traduit de l'arménien avec une introduction et des notes de Frédéric Feydit. Paris, 1964, pp. 38–39.

⁵⁴ F. Feydit. Considérations sur l'alphabet de saint Mesrop et recherches sur la phonétique de l'arménien. Wien, 1982 (Deuxième édition), p. 4.

Ի դեպ, հույն պատմագրության հայրը՝ Հերոդոտոսը, որն օգտագործել է իրենից առաջ եղած և իր ժամանակի աղբյուրներ, հիշատակում է միայն Հեկատեոսին⁵⁵: Վերջինիս քարտեզը կա Գ. Դ. Ռոժանսկու գրքում⁵⁶: Քարտեզը՝ զօված Ք. ծ. ա. VI դ., Սև ու Կասպից ծովերի արանքում տեղադրում է միայն Армения պետականությունը: Ահա այն.

Շատ դիպուկ բանախոսելով Ռ. Թոմսոնի հետ՝ Գ. Մարգսյանը ներկայացնում է Խորենացու “Հայոց պատմության” միջազգային արժեքը: Պատմահոր տեսադաշտում ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհն է՝ Արևմուտքում՝ Բրիտանիան, Արևելքում՝ Չինաստանը⁵⁷:

Ֆրեդերիկ Մակլերը ևս Խորենացուն համարում է ոսկեդարի պատմիչ: Նրա վերաբերմունքը Խորենացու նկատմամբ ճշգրտորեն ձևակերպել է Մեսրոպ Մազիստրոսը. “Ֆրանսիացի հայագետ Կարիերը եվրոպացի մասնագետների շրջանում և գլխավորապես հայերիս մեջ, անուն հանեց սկսած վերջին իննսուն թվականից, երբ սկսեց ուսումնասիրել Մովսես Խորենացու պատմությունը և հատկա-

⁵⁵ Мовсес Хоренацци. История Армении, с. XXXI.

⁵⁶ St. u. И. Д. Рожанский. Античная наука. М., 1980, с. 68.

⁵⁷ Мовсес Хоренацци. История Армении, с. XLVII.

պես այդ գրվածքի ժամանակի խնդիրը: Նրա պաշտպանած կարծիքները, թե Խորենացին օգտվել է փոքր կոչված Մոկրատի պատմությունից և Մադադասի ժամանակագրությունից, ոչ միայն չհաստատվեցին, այլ Մոկրատի վերաբերմամբ միանգամայն հերքվեցին: Չնայած այդ հանգամանքին՝ հանգուցյալ հայագետը մեծ ծառայություն է մատուցել Խորենացու ուսումնասիրությանը: Նրա հողվածների հարուցած հետաքրքրության շնորհիվ համարյա բոլոր հայագետները ավելի կամ պակաս ուշադրությամբ զբաղվեցին Խորենացու խնդրով, և ստեղծվեց մի պատկառելի գրականություն: Անկասկած այդ հանգամանքի շնորհիվ է, որ Կարիերի կենսագիր պ. Ֆ. Մակլերը յուր շարադրության խնդիրը նշանակել է՝ Մովսես Խորենացի և Օգյուստ Կարիերի աշխատությունները⁵⁸:

Խորենացու ժամանակին վերաբերող նոր գրքեր այսօր էլ գրվում են⁵⁹:

Իր շատ հարուստ առաջաբանում Ժ.-Պ. Մահեն նշում է, թե ինչպես Եվրոպայում Խորենացու պատմության լատիներենով երևան գալը գիտական շրջանակներում առաջացրեց իսկական մշակութային շոկ (հարված)՝ «un véritable choc culturel»: Եվրոպայի գերագանց մտքերը տեսան ուժեղ հետաքրքրություն առաջացնող անկախ մի պատմագրություն⁶⁰:

Բոլոր դեպքերում չընդունելով Հայաստանի պատմահոր V դ. ասպարեզ գալը՝ Ժ.-Պ. Մահեն «Հայոց պատմության» բնագրի թարգմանությամբ կատարել է կարևոր աշխատանք, և հուսանք, որ նա էլ մի օր Վ. Լանգլուայի նման կկրկնի պատկառելի հայագգի հոգևորականի խոսքերը. «Կգա մի օր, որ գիտական Եվրոպան նրան կհայտարարի Մեծ՝ իր ապրած ժամանակի համար, կգա մի օր, որ մեր պատմաբանին մեղադրողները կարդարացնեն նրան, որովհետև եթե լավ հետազոտեն մեր Խորենացուն, կճանաչեն նրա անկեղծությունը, և նրանք էլ համաձայն կլինեն անվանելու Հայաստանի պատմահայր, ինչպես որ մեր նախնիները միշտ անվանել են նրան»⁶¹:

Աելիտա Դոլուխանյան – բ. գ. դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ հայ հին և միջնադարյան գրականության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի վարիչ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հին և միջնադարյան հայ գրականություն, բանահյուսություն, ժամանակակից հայ գրա-

⁵⁸ Մե ս ր ո պ ա ր ք. Տ ե ր - Մ ո վ ս ի ս յ ա ն (Մե ս ր ո պ Մ ա գ ի ս տ ր ո ս). Հողվածների ժողովածու, Հրատ. պատրաստեց Գ. Տեր-Վարդանյան, Ս. Էջմիածին, 2010, էջ 506:

⁵⁹ Տե՛ս Ս. Վ. Մ ո լ շ ե ղ յ ա ն. Մովսես Խորենացու դարը, Երևան, 2007, 410 էջ:

⁶⁰ Moïse de Khorène. Histoire de l'Arménie, p. 16.

⁶¹ V. Langlois. Étude sur les source de l'Histoire d'Arménie de Moïse de Khoren. Paris, 1861, p. 368.

կանություն, հայագիտություն, գրական կապեր: Հեղինակ է 30 գրքի և շուրջ 500 գիտական հոդվածի: aelita.dolukhanyan@gmail.com

REFERENCES

- A. G. Abrahamyan.** Anania Sh'irakacu matenagrut'yund, Usumnasirut'yun, Ye'rev'an, 1944 (In Armenian).
Amenayn Hayoc kat'ogh'ikosner. Xmbagrut'yamb` Petros Hovhannisyani, Ye'rev'an, 2001 (In Armenian).
 Avesta Livre sacré du Zoroastrisme, traduit du text zend accompagné de notes explicatives et précédé d'une introduction à l'étude de l'Avesta et de la religion mazdeenne par C. de Harlez. Paris, 1881.
- A. V. Mush'egh'yan.** Movses Xorenacu darð, Ye'rev'an, 2007 (In Armenian).
 David de Sassoun, Épopée en vers, Traduit de l'arménien avec une introduction et des notes de Frédéric Feydit. Paris, 1964.
- D. S. Lixachjev pri uchastii A. A. Aljeksjejeva i A. G. Bobrova.** Tjekstologija na matjerialje ruskog litjeratury X-XVII vjekov. SPB., 2001 (In Russian).
 Enciklopedicheskij slovar', t. XIX A. Izdateli: F. A. Brokgauaz, I. A. Jefron. SPB., 1896 (In Russian).
- F. Conybeare.** The date of Moses of Khoren (Byzantinische Zeitschrift. Munich, 1901, № 3–4).
- F. Feydit.** Considérations sur l'alphabet de saint Mesrop et recherches sur la phonétique de l'arménien. Wien, 1982 (Deuxième édition).
- Ghev'ond.** Patmut'yun, Targmanut'yund, nerac'ut'yund yev' c'anot'agrut'yunnerð` Aram Ter-Gh'ev'ondyani, Ye'rev'an, 1982 (In Armenian).
- Gr. Xalatjanc.** Armjanskij epos v istorii Armenii Moiseja Xorenskogo: opyt kritiki istochnikov. V 2-x chastjax. M., 1896 (In Russian).
 "Handes amsorey" (Vienna), 1902, N 5, N 6, N 7 (In Armenian).
- I. D. Rozhanskij.** Antichnaja nauka . M., 1980 (In Russian).
 "Journal Asiatique", mai-juin. Paris, 1903.
- Mesrop arq. Ter-Movsisyan (Mesrop Magistros).** Hodvac'neri zh'ogh'ovac'u, Hrat. Patrastec G. Ter-Vardanyan, S. Ejmiac'in, 2010 (In Armenian).
- M. Nalbandyan.** Ye'rkeri liakatar zh'ogh'ovac'u vec hatorov, h. 4, Ye'rev'an, 1983 (In Armenian).
- Moïse de Khorène.** Histoire de l'Arménie, Nouvelle traduction de l'arménien classique par Annie et Jean-Pierre Mahé (d'après Victor Langlois) avec une introduction et des notes, Gallimard. Paris, 1993.
- Moses Khorenats'i.** History of the Armenians, Translations and Commentary on the Literary Sources by Robert W. Thomson, revised edition, Caravan Books, Ann Arbor, 2006.
- Movses Xorenaci.** Hayoc patmut'yun, Ash'xarhabar t'argmanut'yund yev' meknabanutyunnerð St. Malxasyani, Ye'rev'an, 1981 (In Armenian).
- Movses Xorenaci.** Patmut'ivn Hayoc, Qnnakan bnagir yev' nerac'ut'yund M. Abegh'yan yev' S. Harutyunyani, Nmanahanutyun, Lracumnerð A. B. Satgsyani, Ye'rev'an, 1991 (In Grabar).
- Movses Xorenaci.** Istorija Armenii. Perevod s drevnjearmjanskogo jazika. Vvedjenije I primjechanija Gagika Sarkisjana. Jerjevan, 1990 (In Russian).
- P. Hovhannisyani.** Movses Xorenaci Matenagitutyun, Ye'rev'an, 2013 (In Armenian).
- Sebeos.** Patmut'ivn, Ash'xatasitut'yamb G. V. Abgaryani, Ye'rev'an, 1979 (In Grabar).
- St. Malxasyanc.** Hayeren bacatrakan bar'aran, h.4, ch'-f, Ye'rev'an, 2010 (In Armenian).
- V. Langlois.** Etude sur les source de l'Histoire d'Arménie de Moïse de Khoren. Paris, 1861.
- Ye'gh'ish'ye'.** Vasn Vardanay yev' Hayoc paterazmin, Ye'rev'an, 1989 (In Grabar).

Ye'znik Kogh'beci. Ye'gh'c' agh'andoc, Targmanut'yund yev' c'anotagrut'yunnerθ A. A. Abrahamyani, Ye'rev'an, 1970 (In Armenian).

ПРЕДИСЛОВИЕ НОВОГО ФРАНЦУЗСКОГО ПЕРЕВОДА
“ИСТОРИИ” ХОРЕНАЦИ И ЭПОХА ОТЦА
АРМЯНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

АЭЛИТА ДОЛУХАНЯН

Резюме

Ключевые слова: Жан-Пьер Маэ, Мовсес Хоренаци, “История Армении”, Р. Томсон, Ог. Карьер, Ф. Конибер, V век, Г. Саркисян, зороастризм, историк.

Жан-Пьер Маэ вместе со своей супругой, также плодотворным арменоведом Анни Маэ, совершил очень благородное дело, представив французам и ученым франкоязычных стран новый выдающийся перевод “Истории Армении” отца армянской историографии Мовсеса Хоренаци, с пространным (91 с.) предисловием и богатыми аннотациями.

В своем очень богатом предисловии Жан-Пьер Маэ отмечает, что появление в Европе “Истории” Мовсеса Хоренаци на латинском языке произвело настоящий культурный шок (“un véritable choc culturel”) в научных кругах, а у великих умов Европы появился огромный интерес по отношению к независимой историографии.

Даже если Жан-Пьер Маэ не принимает, что отец армянской историографии жил в V веке, сделав перевод армянского текста “Истории Армении”, он совершил важное дело и надо надеяться, что он тоже, вслед за Виктором Ланглуа, повторит слова почтенного армянского религиозного деятеля: “Придет время и ученная Европа его сочтет великим для своего времени, придет день, когда обвиняющие нашего историка оправдают его, поскольку, если хорошо исследовать нашего Хоренаци, то его искренность станет ясной, и они тоже будут согласны называть его отцом армянской историографии, так же как наши предки всегда его называли”.

Аэлита Долуханян – д. филол. н., профессор, член-корреспондент НАН РА, заведующая кафедрой древней и средневековой армянской литературы и методики ее преподавания АГПУ им. Х. Абовяна. Научные интересы: древнеармянская и средневековая литература, фольклор, современная армянская литература, арменоведение, литературные связи. Автор 30 книг и около 500 научных статей. aelita.dolukhanyan@gmail.com

THE PREFACE OF THE NEW FRENCH TRANSLATION OF THE “HISTORY” BY
KHORENATSI AND THE ERA OF THE FATHER OF ARMENIAN HISTORIOGRAPHY

AELITA DOLUKHANYAN

Summary

Key words: Jean-Pierre Mahé, Movses Khorenatsi, “History of Armenia”, R. Thomson, Aug. Carriere, F. Conybeare, V century, G. Sargisian, zoroastrianism, historian.

Jean-Pierre Mahé realized a very rewarding work together with his wife Annie Mahé, also a fruitful armenologist, presenting a new and outstanding translation of the “History” of Armenia by Movses Khorenatsi, Father of Armenian historiography, to the French people and scholars of French-speaking countries, with a lengthy (91 p.) preface and rich annotations.

In his very rich preface, Jean-Pierre Mahé notes that the appearance of the “History” of Movses Khorenatsi in Europe in Latin language produced a real cultural shock (“un véritable choc culturel”) in scientific circles, and great minds of Europe had a great interest towards an independent historiography.

Even if Jean-Pierre Mahé does not accept that the Father of Armenian historiography lived in the V century, having performed the translation of the Armenian text of his “History of Armenia”, he did an important work and we must hope that he, following Victor Langlois, will repeat the words of a prominent Armenian religious figure: “The time will come and the educated Europe will consider him great for his time, the day will come when the accusers of our historian will acquit him, because if we study our Khorenatsi well, his sincerity will become clear and they will also agree to call him the Father of Armenian historiography, as our ancestors would always call him”.

Aelita Dolukhanyan – Doctor of Philological Sciences, Professor, Correspondent Member of the NAS RA, Chair of the Department of Ancient and Medieval Armenian Literature at the ASPU after Khachatur Abovian. Scientific interests: Ancient and Medieval Armenian Literature, folklore, contemporary Armenian Literature, Armenology, literary connections. Author of 30 books and over 500 scientific articles. aelita.dolukhanyan@gmail.com